

Ристо Драгићевић

ЗАПИСИ — ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА (1935—1941)

Априлоком свеском за 1933. годину престали су да излазе цетињски *Записи*, часопис за науку и књижевност, јер од малог броја претплатника нијесу могли бити плаћани ни штампарски послови. Душан Вуксан, дотадашњи уредник *Записа*, који је већ десетак година писао драгоцјене расправе на основу богате трађе Цетињског архива, најбоље је знао каква је то штета за нашу науку, па је дао иницијативу за оснивање Друштва за проучавање историје Црне Горе. Ово Друштво је требало да издаје свој часопис, те да се тако не само расвјетљавају догађаји из политичке и културне историје Црне Горе већ и спасава од пропадања трађа Цетињске архиве, коју је још Његош издвојио из архиве Цетињског манастира, па је за вријеме Његошево и књаза Данила чувана у Биљарди, а за вријеме краља Николе у његовом двору. Та пробрана архивска трађа почињала је повељама манастиру Врањани из епохе Немањића, па све до краја 1915. године, а била је закопана у дворишту краљевог двора од окупације Црне Горе до априла 1923. године у 16 великих сандука. Вуксанов предлог одмах је прихватио ондашњи митрополит црногорско-приморски др Гаврило Дожих, касније српски патријарх, те је оснивачка скупштина Друштва одржана 19. априла 1934. године у канцеларији Православне митрополије на Цетињу. Сједницу је отворио митрополит Гаврило и пошто је изложио потребу оснивања једног друштва које би се посветило научном проучавању прошлости Црне Горе, сви су се позвани сложили с тим мишљењем, те је одлучено да се на Цетињу оснује *Друштво за проучавање историје Црне Горе*, које је овако састављено: предсједник митрополит Гаврило, потпредсједник Душан Вуксан (цетињски професор још од 1910. године, касније директор гимназије и први директор обновљеног Државног музеја на Цетињу и његовог драгоцјеног, тек откопаног богатог архивског фонда), за генералног секретара Ристо Драгићевић (професор), за секретара Јован Ражнатовић (професор), за благајника Милан Вујачић (професор), за библиотекара Марко Бошковић (професор); за чланове Управе изабрани су: Петар Мартиновић (генерал у пензији), Михаило Рајнвајн (начелник Просвјетног одјељења Банске управе), Гавро

Милошевић (адвокат и народни посланик), Мирко Меденица (професор и директор Државног музеја), Михаило Зорић професор и Андрија Јовићевић (учитељ у пензији и познати научни радник, сарадник и Српске и Југословенске академије наука). За чланове Надзорног одбора изабрани су: др Милорад Шошкић (директор Учитељске школе), Михаило Вујисић (ректор Српске православне богословије) и Саво Милуновић (управник Филијале Народне банке). Убрзо се увидјело да су непотребна звања *генерални секретар* и *секретар*, те изабрани *секретар* није ни примао дужност, а *генерални секретар* је добровољно „деградирани“ на звање *секретар*, пошто су оба радна мјеста, као и сва звања у друштвеној управи, била — бесплатна.¹ Тако звање *генерални секретар* није ни поменуто у чл. 16. друштвених Правила. Послије избора чланова Управе прешло се на рјешавање о издавању друштвеног часописа, те је изабран овај Редакциони одбор: Душан Вуксан, Мирко Меденица, Марко Бошковић, Милан Вујачић, Јован Ражнатовић, Ристо Драгићевић и Михаило Зорић. Пошто новоосновано Друштво није имало никаквих материјалних средстава, стављено је у дужност Редакцијом одбору „да умоли надлежне за одобрење, како би се часопис бесплатно штампао у бановинској штампарији Обод“.

Друга сједница Друштва одржана је 3. јула 1934. године под предсједништвом митрополита др Гаврила. Прва тачка дневног реда била је о односу цетињског и београдског Друштва, које је било основано крајем 1933. године и имало је исти назив. Одлучено је да Управа цетињског Друштва има сарађивати с Управом београдског Друштва, али је једногласно закључено „да се рад Друштва за проучавање историје Црне Горе има сконцентрисати на Цетињу . . . , гдје се налази богата изворна грађа за прошлост ових крајева у овдашњем Архиву“. Расправљано је поново о потреби издавања часописа, па је и на овој сједници ријешено да неколика члана Управе лично посјете бана Муја Сочицу и замоле га за одобрење о бесплатном штампању часописа у бановинској штампарији, а Управа ће предузети потребне кораке да би се на друштвени часопис претплатиле разне бановинске, црквене и општинске институције.

Да би се избјегао неспоразум због истоимених назива београдског и цетињског Друштва, већ у записнику сједнице од 13. јануара 1935. стоји мјесто *Друштва за проучавање историје Црне*

¹ Тек касније, када се почела добијати редовна помоћ за издавање друштвеног часописа, одређен је хонорар од по 500. — (пет стотина) динара мјесечно за све секретарске и благајничке послове Историјског друштва и Уредништва и Администрације „Записа“, као и за коректуру часописа који је као што је познато, излазио свакога мјесеца. До краја августа 1936. г. коректуру је обављао уредник уз помоћ одговорног уредника, а од пресељења уредника у Београд па даље њу је обављао одговорни уредник. По члану 24. Правила, уредник и одговорни уредник требали су да примају хонорар за своје уредничке послове, али су они то бесплатно обављали за све вријеме излажења часописа.

Горе само *Историског друштва*, те ће се оно стално даље тако звати, а тај назив је ушао у друштвена Правила. На овој сједници (од 13. јануара 1935) предсједник Гаврило Дожкић је предложио да се нађе начин како би се штампале посланице митрополита Петра I Петровића Његоша, које је спремио за штампу Душан Вуксан, а сâм митрополит написао је предговор и биографију Петра I. Овој сједници је присуствовао и замјеник бана Зетске бановине, начелник Крсто Пејовић, који је саопштио да ће бан помоћи Друштво колико дозволе материјалне могућности, а и начелник Просвјетног одјељења Бановине, Рајнвајн, рекао је да ће то Одјељење наћи начин да новчано помогне Друштво, али је нагласио и то „да је бановинска штампарија Обод по буџету као привредно предузеће, те не може ништа бесплатно штампати“. Душан Вуксан је на истој сједници саопштио шта ће ући у књигу „Посланице митрополита Петра I“, а мисли да би штампање књиге, заједно с хонораром за препис посланица, уређење књиге и вођење коректуре коштало око 30.000 динара. Иако Друштво још није било ни одобрено, већ се видјела корист од његовог оснивања, јер је на овој сједници рјешавано и о откуплу многобројних фотографија из балканског и свјетског рата, које је понудио Друштву, преко Банске управе, фотограф Радловић из Пећи.

Сједница Друштва од 18. фебруара 1935. била је посвећена само претресу Правила. Пошто су сви чланови предлога проучени и прихваћени, одлучено је да се пречишћени текст преда на одобрење Банској управи, што је истога дана и урађено. Правила су одобрена већ 2. марта и објављена су у првој свесци друштвеног часописа („Записи“ за јануар 1935, стр. 60—64), као и у посебној брошури. У члану другом Правила одређени су сљедећи задаци Историског друштва: „а) да преко својих чланова и повјереника прикупуља сву грађу која се односи на културну и политичку историју Црне Горе и сусједних крајева; б) да прикупља историјске књиге (нарочито старије), које се односе на ове крајеве; в) да издаје друштвени орган; г) да сарађује са истоименим београдским и осталим сличним друштвима у земљи“. Од осталих чланова помињем само 11, по коме је Управа бирала редовне и дописне чланове Друштва, по њиховој пријави или на предлог двојице чланова.

На сједници одржаној 7. марта саопштио је потпредсједник Вуксан да су друштвена Правила већ одобрена, као и то „да је на брзу руку морао бити спремљен први број друштвеног часописа“, јер је начелник Финансиског одјељења Бановине у Београду ради одобрења бановинског буџета, па треба да да Министарству финансија докаже о раду Историског друштва и тим опоравда предложену му субвенцију. По Закону о штампи на часопису се мора навести власник, уредник и одговорни уредник, па Вуксан предлаже да се та питања ријеше, а мисли да часопису

треба задржати наслов „Записи“, „јер су за неколико година излажења *Записи* стекли приличан глас“. Предлог професора Вуксана једногласно се приима и задржава се стари назив, када на то пристаје његов доскорашњи уредник Вуксан, док ће се као власник наводити Историско друштво. За уредника друштвеног органа бира се Душан Вуксан, а за одговорног уредника Ристо Драгићевић. Том приликом је донесен и закључак „да се чланци (у часопису) штампају дијалектом и азбуком као што је рукопис“. Пошто су „Посланице Петра I“ биле скоро довршене, Вуксан је предложио да цијена појединог примјерка не буде већа од 20 динара, што се и одобрило.

Дана 11. маја расправљано је на друштвеној сједници о приличном дугу штампарији за „Посланице Петра I“ и прве бројеве часописа. Уредник Вуксан је саопштио и о слабом одзиву сарадника, „јер без хонорара неће нико да шаље Уредништву своје прилоге“. Предсједник Друштва др Гаврило саопштио је да ће се његовим старањем распродати неколико стотине „Посланица“ подручном му овештенству, Светом Синоду за богословске библиотеке и разним црквеним установама, што су чланови са захвалношћу примили на знање. Управа Друштва је примила на знање и излагања уредника Вуксана о хонорару „и види њихову оправданост, али рачуна да за одлуку по овоме питању треба сачекати, јер финансијске прилике Друштва још не дозвољавају исплату хонорара за сарадништво“.

О годишњим скупштинама Друштва биће касније ријеч, али је овдје потребно казати, да је на првој годишњој скупштини од 16. фебруара 1936. донесена одлука о исплати хонорара сарадницима „Записа“, а најме по 300 динара од штампарског табака за научне чланке, а по 200 динара за изворну архивску грађу. Тај хонорар је био тако мали, да су и даље остали као сарадници часописа скоро само уредник и одговорни уредник „Записа“. Уредник Вуксан преселио се у Београд у августу 1936. године, јер је желио да своје многобројне исписе из Цетињске архиве допуњава исписима из београдских архива и стручне литературе до које није могао доћи на Цетињу, али је и даље био и уредник и главни сарадник „Записа“. И он се лично увјерио у Београду да добар број научника води рачуна о висини хонорара који добија за своје радове, па је о томе писмено обавијестио одговорног уредника, те је на ванредној сједници од 8. марта 1937. ријешено да се од 1. марта повећају хонорари, и то за научне чланке са 300 на 500 динара по штампарском табаку, а за изворну грађу, ситне прилоге и приказе са 200 на 300 динара по табаку. Ово повећање хонорара било је могуће извршити због тога, што је штампарија „Обод“ снизила цијену за штампање часописа од 1. марта 1937. године са 3.650 на 2.996 динара по свесци (часопис је излазио свакога мјесеца на четири штампарска табака велике осмине, тј. по 64 стране).

Када су се уредник и одговорни уредник увјерили да се тешко могу надати чешћој сарадњи са стране, сами су се брињули да часопис редовно излази, а добро им је, наравно, дошао сваки прилог од стручних лица из Југославије. Ово је и био разлог ризиког одржавања друштвених сједница. Тако су током 1938. године одржане свега двије сједнице, од којих је прва одржана 23. фебруара као ванредна и свечана, јер је предсједник Друштва митрополит црногорско-приморски др Гаврило Дожић дана 21. фебруара изабран за српског патријарха, али га ни то високо и одговорно звање није одвојило од положаја предсједника Друштва. На сједници одржаној 10. јула исте године расправљано је о будућем редовном излагању часописа, јер је, по поднесеном извјештају одговорног уредника, скоро једини сарадник часописа све од јануара 1935. до тада сâм уредник Душан Вуксан. Он је обавијестио одговорног уредника да нема материјалне могућности да по разним југословенским архивама испишује грађу за политичку и културну историју Црне Горе, па се боји да неће имати довољно архивског материјала за часопис током ове и наредне године. Да се не би довело у питање редовно излагање часописа, одговорни уредник је предложио да чланови Историјског друштва, који су већином професори и историчари, почну повремено исписивати важније документе из богате Цетињске архиве (разна министарства, Сенат, Велики суд итд.) и тако осигурају уредно излагање „Записа“, што је примљено као сасвим оправдано. На свој сједници је донесено и рјешење о повећању хонорара сарадницима од 1. августа, те је за научне чланке хонорар износио по 600 динара од штампарског табака (16 страна) а за праћу, стара писма, ситне прилоге, биљешке и сл. по 400 динара.

Када је послје кратке болести преминуо у Београду 5. јуна 1939. г.) научник Павле Поповић, писац познате студије о „Горском вијенцу“ и разних расправа о Његошвом животу и књижевном раду, Историјско друштво и Уредништво „Записа“ послало је изјаве саучешћа његовом брату и Српској академији наука, а 11. јуна одржали су му помен у Манастирској цркви. Помену су присуствовали не само чланови Историјског друштва и Уредништва „Записа“ већ и представници разних цетињских школа и културно-просвјетних удружења, који су били писмено позвани од Историјског друштва. Извјештај о овоме помену поднесен је и на сједници Друштва одржаној 30. јуна. На свој сједници је одговорни уредник „Записа“ поново покренуо питање о потреби да поједини чланови Друштва почну исписивати архивску грађу, јер до тада ниједан није ништа урадио по примљеној обавези на сједници од 10. јула прошле (1938) године, те је уредно излагање часописа доведено у питање. „Послије дужне дискусије сви чланови су се сложили да им је дужност одржати друштвени часопис, па се одлучује, да чланови узму поједина Министарства и

Сенат ради исписивања грађе и, по могућности, својом сарадњом допринесу редовном излагању *Записа*“.

Послије пресељења уредника Вуксана и послије одласка митрополита Гаврила у Београд на столицу српског патријарха, Управу Друштва водио је потпредсједник Петар Мартиновић, који је повремено замјењивао предсједника и док је овај био на митрополитској столици на Цетињу. Своју дужност генерал Мартиновић вршио је увијек савјесно и тачно, као што се био научио и на својим мирнодопским и ратним војним дужностима. Он је чак предсједавао и друштвеној годишњој скупштини одржаној 14. јануара 1940. године, а већ 27. јануара изненада је преминуо. Поводом Мартиновићеве смрти Историско друштво је одржало комеморативну сједницу 28. јануара, а истовремено га је уписало за добротвора сиромашних ученика Државне гимназије на Цетињу. Иза те сједнице није одржан ниједан састанак Управе Историског друштва све до капитулације Краљевине Југославије, али су, као што је познато, „Записи“ излазили до априла 1941. године.

Сачувани су и сви записници и извјештаји са годишњих скупштина Историског друштва. Прва годишња скупштина одржана је 16. фебруара 1936. године. На њој је, као и на свим каснијим скупштинама, главна тачка дневног реда извјештај Управног одбора о књижевном раду Друштва током прошле године. Скупштину је водио предсједник митрополит Гаврило, који је у уводном повору навео да је, по чл. 26. и 31. друштвених Правила, прву редовну скупштину требало одржати 8. септембра 1935, али је у то вријеме била одсутна већина чланова Управног одбора, па се због тога тек сада одржава. Затим је секретар Друштва прочитао извјештај о раду током 1935. године. У извјештају је наглашено да је Друштво основано још 19. априла 1934, али се све до почетка 1935. године није могло мислити на издавање друштвеног часописа, пошто се од Банске управе и њеног Просвјетног одјељења ништа сигурно није знало о рјешењу неколике молбе којима се тражила материјална помоћ за штампање часописа. Благодарени великом ауторитету предсједника Друштва, бан Мујо Сочица је одобрио да се у бановински буџет за 1935/36. буџетску годину унесе сума од 60.000 динара као помоћ Историском друштву. Буџетска година почињала је 1. априла 1935. године, па је због тога јануарска свеска за 1935. годину дата у штампу тек почетком мјесеца марта, те су током марта и априла изашле из штампе свеске за јануар, фебруар и март, током априла и маја изашле су свеске за те мјесеце, а већ од јуна па даље часопис је редовно излазио сваког мјесеца по на 64 стране велике осмине (формат 16x24 сантиметра) *унапријед за наредни мјесец*. Претплата је била током цијелог излагања „Записа“ за Југославију по 100 (стотину) динара годишње, а за иностранство по 130 динара. Током 1935. године, као и наредних година, главна па-

жња посвећена је издавању непознате архивске праће из Цетињског архива (бившег Дворског архива, а од обнављања Државног музеја на Цетињу 1923. године Архивског одјељења Државног музеја), која је објављивана под рубрикама: *Историска грађа*, *Стара писма* и *Ситни прилози*, а и све студије, расправе и чланци рађени су само на основу нове архивске праће. Тако је само током 1935. г. објављено око 550 докумената у три поменуте рубрике, те је убудуће бављење политичком и културном историјом Црне Горе било немогуће без редовног праћења цетињских „Записа“. Врло корисна је била и рубрика *Страници о Црној Гори и Црногорцима*, јер су књиге из којих су превођени разни одломци биле библиографски раритети, а и на разним страним језицима, те су подаци из те рубрике били новост за велик број читалаца „Записа“. Грађу за све поменуте рубрике давао је скоро сâм уредник Вуксан, јер је од 1923. г., када је опкопан стари Дворски архив, непрекидно исписивао пронађене документе, који су били већим дијелом пропали од влаге, а као стари научни и просвјетни радник имао је богату и своју библиотеку, која је добро допуњавала дјела из политичке и културне историје Црне Горе, сачувана у бившој Дворској библиотеци. На крају сваке свеске часописа објављивани су прикази важнијих књига и чланака који говоре о прошлости Црне Горе и сусједних јој крајева, те су читаоци „Записа“ могли по тој рубрици пратити и главнију литературу о Црној Гори, Боки Которској, Херцеговини и Санџаку. Из извјештаја прочитаног на првој годишњој скупштини види се и то, да је бан Сочица одобрио Историском друштву и помоћ од 30.000 динара за штампање „Посланица митрополита црногорског Петра I“, које су штампане у 2.500 примјерака, а продаване су по 20 динара. На овој скупштини су, на предлог члана Управе професора Мирка Меденице, измијењени чл. 26. и 27. Правила, те је друштвена и рачунска година трајала од 1. јануара до 31. децембра, а годишње скупштине су се имале одржавати током мјесеца јануара сваке године. Том приликом је донесена поменута одлука о плаћању хонорара сарадницима „Записа“: за научне чланке по 300, а за архивску праћу по 200 динара од штампаног табака (16 страна). Састав Управе остао је као и претходне године, само је, ради боље везе у послу, секретар Друштва изабран и за друштвеног благајника.

Друга годишња скупштина одржана је 10. јануара 1937, такође под предсједништвом митрополита Гаврила.² По прочитању извјештаја о књижевном раду, у коме је углавном резимирано све што је током прошле године објављено у *Записима*, наглашено је и то да је часопис могао редовно излазити 1936.

² На годишњој скупштини од 10. јануара 1937. изабрана су два потпредсједника, Душан Вуксан и Петар Мартиновић. Ово је било нужно због тога што се потпредсједник Вуксан био преселио у Београд. На овој сједници изабран је за редовног члана Друштва Данило Тунгуз—Перовић, професор, који је тада изабран и за члана Надзорног одбора.

године једино благодарећи сарадњи уредника Вуксана, па се повела дискусија о потреби да друштвени орган не би смио престати с редовним излагањем, јер је и од најпознатијих научника призната његова велика корист за нашу науку. У годишњем извјештају наведен је и слједећи одломак приказа обновљених *Записа* из пера познатог научничка дра Виктора Новака: „Тако су *Записи* постали *Гласник Цетињског историског друштва*. Уредник је поново Душан Вуксан, душа друштва и *Записа*. Сваког месеца по једна свеска, богата садржајем и драгоценом новим материјалом из црногорске архиве... *Записи* су једна особита потреба и они у вештој и зналачкој редакцији Д. Вуксана откривају све више и читије ванредне странице из ближе и даље-прошлости јуначке Црне Горе. Душан Вуксан показао је своје особите заслуге за црногорску историју још раније, 1925. године, кад је уређивао *Ловћенски одјек*, научно-белетристички часопис, у којему је објављен низ историских чланака. Свеске („*Записа*“) за јули—децембар (1935. г.) прави је и драгоцен историски зборник. Значај *Записа* знатан је не само за црногорску већ за општу југословенску историографију. Са пуно разумевања за тешкоће издавања тога часописа желети је, да га меродавни подупру, да се уздржи и да се прошири. То заслужује Црна Гора и Цетиње — коме *Записи* служе на част.“ У извјештају је и одломак приказа дра Новака „Посланица митрополита Петра I“. Историско друштво је издањем ове књиге „увелико задужило нашу историску науку“, каже професор Новак, па наставља: „У предговору дао је садашњи Митрополит Црногорски један веома сажет, садржајан и пластично извајан лик великог Митрополита и управљача народне судбине, са довољно историских података који документирају величину овог ванредног неимара слободне и самосталне Црне Горе. Са пуно топлине и разумевања за бескрајне напоре Светог Владике, како је народ прозвао и унапред означио његову канонизацију која је уследила четири године после његове смрти (18-X-1834), написао је Митрополит Гаврило овај садржајан и поучан предговор... Предговор Митрополита Гаврила заслужује сву научну пажњу као леп и користан увод у ту доиста драгоцену историску грађу“.³ Из извјештаја се види да је Банска управа за 1936/37. буџетску годину одобрила Друштву помоћ од свега 40.000 динара, што је приморало Уредништво часописа да од 1. јануара 1936. штампа само по 500 примјерака „*Записа*“, иако је током 1935. године штампало по 1.000 примјерака. Пошто је само за штампање 12 бројева за 1936. годину требало платити штампарии суму од 43.800 динара, одлучено је да се код новог бана

³ Упор. „Југословенски историски часопис“, Година I, Јубљана—Загреб—Београд 1935, стр. 669—670, и Година II, 1936, стр. 254—255. — У своме писму Уредништву од 17. јануара 1937. г. универзитетски професор д-р Алексеа Ивић каже да ће послати неколико прилога „*Записима*“, „који садржином и опремом заслужују пажњу ових наших радника на историском пољу“.

Петра Иванишевића подјејствује повећање помоћи за идућу буџетску годину бар на ранијих 60.000 динара. Константована је и жалосна чињеница, да су током 1936. године уплатила по 100 динара само 82 претплатника! Шиљање часописа бесплатно различитим нашим и страним научницима, неким листовима ради кратког приказа, у замјену за наше и стране стручне часописе и редовним претплатницима не износи ни 200 примјерака мјесечно, те се на приходе од претплате није имало што рачунати, па је ријешено да се Просвјетно одјељење Банске управе умоли да претплати школе на своме подручју на „Записе“ и да за њих откупи бар по један примјерак „Посланица . . .“, али од тих молби није било никакве користи. На овој годишњој скупштини се ријешило у нужди и то, да се неуредни дужници опомену за плаћање дужне претплате и преко једног овдашњег адвоката, те је члан Управе адвокат Гавро Милошевић пристао да те опомене обавља бесплатно.

Администрација „Записа“ била је неумјерна у шиљању својих апела, али залуду. Тако је само у три пута (28. фебруара, 14. марта и 20. марта 1939) послат 301 апел. Али од тога није било никакве материјалне користи, те су се у Администрацији „Записа“ само гомилали непродати бројеви часописа.

Трећа годишња скупштина Историјског друштва одржана је 12. јануара 1938. Скупштину је отворио предсједник митрополит Гаврило, саопштавајући члановима да начелник Просвјетног одјељења Банске управе није био ништа предвидио на име помоћи Друштву за 1938/39. буџетску годину, али је то накнадно урађено на интервенцију предсједника Друштва. Затим је секретар и благајник прочитао извјештаје Управног и Надзорног одбора, који су једногласно примљени. Из извјештаја Управног одбора види се да су и током прошле године „Записи“ уредно излазили унапријед и да је у 12 свезака на 768 страна објављено много важне оригиналне архивске грађе, почевши још од првих година XV вијека, па ове до свјетског рата. Пред радња уредника Вуксана (преко 670 страна!), те су године „Записи“ објавили и радове дра Алексе Ивића, Данице Јанковић, дра Драгослава Страњаковића и Сретена Станића, као и преводе чланака Густава фон Хупке „Дипломатија у Црној Гори“ (превод Николе Рота) и дра Хенрика Батовског „Територијални развој Црне Горе“ (превод Риста Драгићевића). Један подужи пасус извјештаја о друштвеном органу скоро дословно наводим: „Од претплате Друштво се не може ничему надати, јер је невјероватно мали број претплатника. Жалосна је чињеница, да од толико школованих људи из ових крајева нема више од неколико десетина претплатника на *Записе*, а још је теже вјеровати да од неколико хиљада лица из Црне Горе и великог броја виших државних чиновника, бивших црногорских државника и политичара и великог броја пензионера који живе у Београду с доста завидним приходима у току 1935, 1936.

и 1937. године није било ништа до двојица који су за све три године били редовни претплатници на друштвени часопис! Да су сви лако могли бити обавијештени о излажењу *Записа* познато је скупштини не само из приказа друштвенога часописа у различитим нашим и страним часописима већ и из редовног објављивања садржаја сваке свеске *Записа* у *Политици*, *Правди*, *Слободној мисли* и *Зетском гласнику*, у којима је листовима истовремено објављивана и сума годишње претплате, јер такве текстове одговорни уредник стално шаље уз свеске наведеним листовима. Чак је познати прашки њемачки лист *Prager Presse*, коме се шаљу *Записи* у замјену, нотирао у својој *Културној хроници* сваки важнији чланак и интересантнију историску грађу... Неки страни часописи, као на примјер *Berliner Monatshefte*, често чак дословно превде по неколико докумената из појединих свезака *Записа*, а страни и наши научници позивају се на њих у својим радовима...“ Није много користило за претплату ни стално објављивање на посљедњој страни корица сваке свеске, све од јуна 1937. до децембра 1940. године, наслова часописа које Уредништво прима у замјену,⁴ нити објављивање на истоме мјесту од јануара до априла 1941. године да се могу добити комплети за године 1935—1940. за свега 600 динара, а свих шест годишта имају 4.608 страна. Тада је Администрација часописа „пријетила“ својим дужницима да ће им почети објављивати имена на корицама часописа, али до тога није дошло до априла 1941. године.

Четврта годишња скупштина одржана је 15. јануара 1939. године. У одсуству председника, скупштину је водио потпредседник Петар Мартиновић. Поред редовног обавјештења о садржају друштвеног часописа током 1938. године, одговорни уредник се опет жали да му до тога дана ниједан члан Друштва није дао свој прилог за „*Записе*“, иако су то обећали још на сједници од 10. јула 1938. године, па и на каснијим сједницама и скупштинама. И овом приликом је наглашено да нема скоро никаквих прихода од претплате, а да је током цијеле прошле године од

⁴ До априла 1941 године Уредништво је примало у замјену 54 домаћа и страна часописа: из Београда 13, Запреба и Прага по 7, Лјова, Сарајева и Софије по 3, Новог Сада и Скопља по 2, а по један из Бање Луке, Берлина, Борова, Варшаве, Високог, Котора, Љубљане, Макарске, Марибора, Минхена, Пловдива, Подпорице, Скадра и Штутгарта. У новембру 1940. почела је замјена са Совјетским Савезом. О томе је у Вуксановом писму од 3. новембра одговорном уреднику овај податак: „Ипак ме нађоше! Добио сам писмо од Государственный Университетъ въ Киевъ (С. С. С. Р.) и моле да им пошаљемо *Записе* за 1935. и 1936. годину. Хвала Богу, да можемо доћи и с њима у везу! Они пишу, да им то можемо послати поштом. Ма ја не знам иде ли то? Молим вас запитајте на пошти би ли они примили сву пошिल्ку? Ако не би, онда Ви меги пошаљите та два комплета, па ћу ја гледати да им то пошаљем преко овдашњег Руског посланства. Знам да ће то одмах дознати полиција, но што мари; ја не идем да преговарам с большевизима, нити сам большевик, већ ми је стало да већ једном ступимо у културне везе с Русијом. Ово свршите одмах, јер сам ја писмо добио још 26. прошлог мјесеца“.

Банске управе примљена само половина одобрене помоћи, тј. 30.000 динара. Уз констатацију о малом броју претплатника пише и ово: „На слаб одзив претплатника жалџ се скоро сваки наш часопис, а сви се они жале и на велики дуг који им дугују претплатници, међу којима су на првом мјесту наше основне школе и општине. Тако се, на примјер, Уредништво Српског књижевног гласника жалџ у једном апелу, да му је пропало неколико стотина хиљада динара у основним школама’, а Уредништво Народне старине каже, да је било основних школа и општџна које су, и до десет година’ примале часопис, одлажући стално плаћање до — новогa буџета!“ У извјештају поднесеном четвртој годишњој скупштини наглашено је и то, да је уредник Вуксан током прошле године објавио и приличан број непознатих докумената из разних которских архива па и неколико докумената које су му уступила ради објављивања приватна лица. Током 1938. године Уредништво је добило и неколико прилога од дра Петра Поповића, Прете Сикоре (превод Николе Рота), Вида Латковџћа, Љуба Влачића, дра Станислава Боровског и дра Радослава Перовића. Доцент Универзитета у Варшави Боровски дао је и неколика рада Валтазара Богишића, које је исписао и припремио за штампу из Богишићевог архива у Цавтату. У извјештају је и жалба на Банску управу и њено Просвјетно одјељење, које ни до годишње скупштине није одговорило на молбу Друштва да се основне школе Зетске бановине претплате на „Записе“ и узму бар по један примјерак „Посланица митрополита Петра I’’, иако су то доиста „најбоље родољубиве читанке о нашој мучној, али славној народној прошлости“.

Пета годишња скупштина одржана је 14. јануара 1940. године. Пошто се предсједник налазио у Београду, скупштину је водио потпредсједник Мартиновић. У извјештају се налази и обавјештење, да је током прошле године објављено у часопису и прилично докумената који се налазе у приватним рукама, као и неколико докумената поклоњених Државном музеју. Да би се бар нешто повећао број претплатника, свакога мјесеца је одговорни уредник откуцавао садржај нове свеске и шилџао га уредништвима разних листова, те су га она редовно објављивала. Све је то мало помагало, а доказ о никаквој помоћи Уредништву ни од самих чланова Друштва види се из овога пасуса: „У нашој науци, као и на страни, друштвени орган *Записи* оцијењен је као врло користан и потребан, те би га свакако требало одржати не само ради историје Црне Горе већ и ради науке уопште. Да ли ће се у томе и успјети велико је питање, јер они који су најпозванији за то нијесу ево неколико година њиховоме одржавању ништа допринијели. Одговорност за то пада у првом реду на саме чланове Историског друштва, којима је неколико пута на сједницама саопштавано, да се треба бринути о сарадњи, али од тога није било никакве користи...“ И на овој скупштини је било истакнуто да

се ни основне ни средње школе не претплаћују на *Записе*, а не откупљују ни *Посланице*, па у извјештају пише и ово: „Још фебруара 1937. Историско друштво предало је једну представку у томе духу Краљевској банској управи, а јануара мјесеца 1939. поново су о истој предате двије представке, али, на жалост, није се нашло за потребно да се на те представке донесе макар и негативно образложено решење“. С каквим се матријалним тешкоћама морало борити види се и из чињенице, да чак и неки чланови Управног и Надзорног одбора нијесу плаћали чланарину по двије, три па чак и четири године, иако су често опомињани, па су им и преко поште достављане чековне уплатнице и опомене. Да би се Друштво попунило, на свој годишњој скупштини су изабрана два нова члана: Јован Вукмановић и Влајко Влаховић, професори, па је истовремено Вукмановић изабран за члана Надзорног, а Влаховић за члана Управног одбора. Овом приликом је скупштина једногласно одобрила и избор за редовног члана д-ра Станислава Бсровског, који је био изабран на друштвеној сједници од 30. јуна 1939. године. Да би се у нужди још нешто учинило за повећање броја претплатника, на скупштини је прочитан списак разних лица из Црне Горе која живе у Београду као чиновници и пензионери, чије су адресе послали цетињском Друштву из Друштва за проучавање историје Црне Горе у Београду, те им је, као и управама разних школа на територији зетске бановине послат апел за претплату на „*Записе*“, уз напомену да се још могу добити и комплети за раније године по редовној цијени од 100 динара за комплет. Апел су потписали уредник Вуксан и одговорни уредник Драгићевић, а у њему су и ови редови: „Од првога дана свога излажења *Записи* су имали само једну тенденцију: *сакупити и објавити по могућности што више грађе, која се односи на историју Црне Горе и сусједних крајева, и тиме омогућити критичко издање историје Црне Горе.* Познато је, да су сви досадањи писци историје Црне Горе били више-мање нестручњаци (митрополити Василије и Петар I, Милутиновић, Милаковић, Медаковић и Псповић) и да у њиховим историјама има и великих празнина и извјесних нетачности. Али то није ни могло бити друкчије, јер у доба кад су ови добронамјерни људи живјели и радили нијесу — с малим изузецима — били познати други извори осим традиције и народне пјесме. Данас је у том погледу друкчије. Иако смо још далеко од тога да имамо при руци све потребне изворе, ипак већ данас *Записи* дају тако обилату грађу, да се без њих не може критички обиљежити ни један период историје Црне Горе. У објављивању грађе и штампању монографија из историје Црне Горе *Записи* ће и даље ићи утврђеним путем и од њих још за дуги низ година не треба друго очекивати (да, нпр., што је општа жеља, уступе један дио свога простора чисто књижевним стварима и сл.), осим да прикупљају и објављују грађу за културну и политичку историју Црне Горе...“

Сачуван је и недовршени извјештај за шесту годишњу скупштину, која се имала одржати у јануару 1941. године. У тексту је поново жалба на слабу сарадњу, а то се лијепо види из факта, да су током 1940. године у часопису десет чланака у осамнаест наставака од уредника, а три чланка у осам наставака од одговорног уредника.⁵ Поред ових прилога још су током 1940. године у „Записима“ објављена по два краћа чланка Петра И. Поповића и Бранислава Ђурђева, а прештампан је у два наврата један чланак професора Милана Прелога. И на овој скупштини се морало нагласити, да чланови Историјског друштва „нијесу ништа урадили да би се продужило издавање друштвеног часописа, мада је толико пута на друштвеним сједницама и годишњим скупштинама о томе било ријечи и они су сами изјављивали да ће учинити све што могу око исписивања потребне историјске грађе за *Записе*“. У недовршеном годишњем извјештају је поново и жалба на мали број претплатника, те због тога „већи број штампаних свезака *Записа* остаје у Администрацији, која има око 240.000 динара друштвене имовине у *Записима* и *Посланицама митрополита Петра I*“. Из припремљеног извјештаја за ову неодржану, шесту која би била и посљедња годишња скупштина Историјског друштва на Цетињу, треба навести и овај карактеристични пасус: „Током 1940. године друштвени часопис *Записи* излазио је редовно почетком свакога мјесеца у свескама од по 64 стране велике осмине, сем за мјесеце јули, август и септембар, за које је мјесеце часопис изашао са закашњењем од 10 до 15 дана због тога, што је одговорни уредник и коректор био на војној дужности, а децембарска свеска изашла је из штампе са закашњењем од 10 дана због тога, што је машиниста штампарије *Обод* био на војној вјежби.

Старији читаоци знају, а млађи могу погодити и из наведеног текста каква је била ситуација у Краљевини Југославији првих мјесеци 1941. године. Историјско друштво имало је у то вријеме и своје посебне тешкоће, јер је уредник и потпредседник Друштва Душан Вуксан живио у Београду све од краја августа 1936,⁶

⁵ У „Записима“ од јануара 1935. до априла 1941. године има 4.864 стране. Од њих су разни приноси уредника Вуксана на 3.592 стране, а одговорног уредника Драгићевића 716 страна. Свега 556 преосталих страна дали су за њихово шест и по година остали домаћи и страни сарадници.

⁶ Посљедње дане живота провео је уредник Вуксан у једној београдској болници. Приликом смрти (24. децембра 1944) нађен му је испод болничког древета клуферчић с неколико најдрагоцјенијих и најмилијих му рукописа и књига из његове богате библиотеке. Ту је био и потпуно очувани *Октоих првогласник* и једна драгоцјена илустрација из *Октоиха петогласника* Црнојевића штампарије. Стручњаци Министарства просвете НРЦГ касније су узели од Вуксанових синова и *Октоих* и илустрацију и дали им, мислим, свега 30.000 динара! Тај примјерак *Октоиха* и илустрацију Министарство је у марту 1948. г. поклонило Библиотеци Државног музеја на Цетињу, у којој се они и данас чувају. — Крапку Вуксанову биографију објавио је писац ових редака из Вуксанову књигу „Петар I Петровић Његош и његово доба“, Цетиње 1951, стр. 371—373, а др Боко Пејовић објавио је и биографију и библиографију Вуксанових радова у „Историјским записима“ књ. XXII, Титоград 1965, стр. 121—153.

предсједник Друштва по избору за српског патријарха (у фебруару 1938) такође је прешао у Београд, а други потпредсједник Петар Мартиновић умро је 27. јануара 1940. године. Један члан Друштва (др Станислав Боровски) живио је у Варшави, један члан Надзорног одбора (Данило Тунгуз-Перовић) био је премјештен са Цетиња, а неколико чланова Управног и Надзорног одбора није за по неколике године плаћало ни чланарину, те по Правилима нијесу могли бити позивани ни на друштвене сједнице, ни на годишње скупштине. Када се све то има на уму, може се знати са каквим се тешкоћама требало борити да се штампају свеске за прве мјесеце 1941. године. Бројеви за јануар, фебруар и март те године углавном су ипак, благовремено изашли из штампе, а рукописи за априлску свеску дати су на слагање средином мјесеца марта и вриједни и савјесни словослагачи, нарочито најстарији од њих Лазар Литрењаковић и Благо Партели, одавно су били навикли и лако читали ситни и исписани Вуксанов рукопис (Вуксан је све своје радове давао у штампу писане руком), те су од 31. марта већ били сложили и преломили три табака, а тога дана је одговорни уредник и коректор *Записа* морао да се јави одређеној војној јединици, те је тако рат затекао недовршену априлску свеску. По повратку из краткотрајног рата требало се мало смирити у новој тешкој ситуацији, а када сам почетком јуна навратио до штампарије нашао сам све уредно сачувано, па сам, у споразуму с управником Митром Лазовићем и словослагачима и књиговесцима, додао још мало рукописа и приказе, те је, без ичијег званичног знања и одобрења, брзо довршена и повезана априлска свеска. За случај евентуалних неприлика задовољена је „законска форма“, јер ми је Управа штампарије 26. јуна уручила рачун на 3.161 динар за *исплату*, а онда сам свих 500 комада часописа пренио у једну од споредних зграда Државног музеја, гдје су, добротом и предусретљивошћу дуготодишњег директора Музеја, професора Мирка Меденице, чуване и све раније свеске „*Записа*“. „Посланице Митрополита Петра I“ и ова имовина Историјског друштва. Да се из Музеја нешто *износило* сигурно би било сумњиво италијанским окупаторским властима, а од овога *уношења* нијесу правили никакво питање. Да се ово није свршило прије устанка, сигурно је да би и ова свеска била уништена, као што је касније уништена драгоцен архива и библиотека штампарије Обод. Ово касно дворешење априлске свеске учинило је, те се та свеска није могла послати претплатницима и часописима и листовима, нити разним нашим и страним научним институцијама, па је због тога и нема уз свеске за јануар—март 1941. године у многим нашим библиотекама.

У току свога излагања, од јануара 1935. до априла 1941. *Записи* су на 4.864 стране објавили око три хиљаде нових архивских докумената у разним рубрикама, а и сви чланци и расправе у свих 76 свезака рађени су на основу раније непознате архивске

грађе, па су чак и многи прикази нових књига и чланака у којима је ријеч о Црној Гори исправљани и допуњавани подацима из архивских докумената. Тако су *Записи* од јануара 1935. до априла 1941. постали неопходни свим научним радницима који су жељели да солидно и стручно раде на политичкој и културној историји Црне Горе. Без њих се није могао ваљано обрадити ниједан семинарски рад, ниједан дипломски рад, ниједна дисертација из поменуте историске области, па су чак и многи новинарски чланци, за разлику од оних у којима се код нас и данас сервирају читаоцима невјероватне грешке, писани на основу података из тога часописа. Кроз читаво вријеме свога излажења часопис је успио да освоји велик број питања из разних епоха црногорске историје, да изнесе много нових података о скоро свим познатијим догађајима за неколике стотине година тешке борбе за слободу свога народа, да исправи велик број тенденциозних и злонамјерних, а каткад и незнатних радова о Црној Гори. Данас можемо слободно рећи да се то успијевало највише благодарећи и тој чињеници што су надлежни државни тужиоци слабо читали *Записе*, који су им обавезно достављани на преглед, јер нијесу претпостављали да у њима може бити ишта што би по законским прописима требало забранити. Међутим, скоро у свакој свесци, а нарочито у приказима нових књига и радова у којима је ријеч о Црној Гори, као и у ситним биљешкама, могла се често наћи законска форма за забрану појединих свезака. Ево само једна илустрација. Милутин Д. Нешић објавио је 1939. године у Новом Саду брошуру под насловом „Петровићи Његоши“, у којој је, на страни 57, и ова реченица: „После неумрле династије Немањића највише су задужили Српство славом увенчани Петровићи Његоши“. Само због ове реченице била је забрањена Нешићева књига, али је потписани ипак успио да од самог аутора добије поштом 20 примјерака забрањене књиге, с тим да их, у име ауторово, разда својим пријатељима, па је чак ову забрањену књигу и приказао у *Записима* за јануар 1940. године (стр. 61—62). Цитирана Нешићева реченица је, наравно, изостављена, али је при крају приказа напоменуто да је цијена књизи 5 динара и да се „може добити код писца — Шаренград, Сријем“.

Привремени црногорски комитет већ је у мају 1941. мислио да би требало наставити издавање „Записа“, јер је сада за њих право вријеме — рекао ми је, отприлике, један његов члан. То су, наравно, предлагале и италијанске окупаторске власти, јер би им то била одлична пропаганда о — „нормалном“ културном и научном животу у Црној Гори током окупације! Сачувао сам и нека лична писма из Београда, примљена преко Црвеног крста, у којима неки стари Црногорци моле крајем 1941. године за обавјештење је ли изашла из штампе свеска *Записа* за мјесец април, па настављају: „Мишљења смо да би било корисно, као и да је

могуће, да се настави излагање овог историског часописа. Овдје се ради на књизи...“

Жеља Комитета и окупатора није испуњена,⁷ те је тек послије ослобођења, 10. октобра 1947. године, основано, боље рећи обновљено Историско друштво на Цетињу. У члану 30. предратног Друштва стоји, да „у случају престаника Друштва сва друштвена имовина предаје се на чување Митрополији на Цетињу, која ће је чувати и предати оном друштву, које ће радити у истом циљу, у коме је радило Историско друштво“. Због изненадне капитулације Краљевине Југославије није се могло поступити по овом члану, већ је сва имовина Историског друштва и његовог часописа остала у једној споредној згради Државног музеја, из које је морала бити пренесена, августа 1941, у главну музејску зграду у року од неколико сати, јер је ту зграду узело италијанско Гувернерство за личну пратњу и стражу гувернера Биролија. Да би се ипак поступило по поменутом 30. члану, потписани је средином децембра 1947. предложио Управном одбору новог Друштва да упути апел живим оснивачима предратног Друштва ради одобрења, да се сачувана друштвена имовина уступи новооснованом Историском друштву, као и да се пошаље писмена захвалница пензионисаном директору Државног музеја Меденици, што је омогућило чување те друштвене имовине у музејској згради и између ратова и током окупације. Оба предлога су прихваћена и по њима се одмах поступило, те су кроз кратко вријеме позитивно одговорили сви којима су била писма упућена, па је ускоро, јануара 1948. године покренут часопис новог Историског друштва, назван „Исторски записи“, јер није примљен мој предлог да носи и даље предратни наслов „Записи“, те је нешто касније потписани предао предсједнику Историског друштва и одговорном уреднику „Исторских записа“, другу Јагошу Јовановићу, 25.028 свезака „Записа“ од јануара 1935. до априла 1941. године, као и 1.455 примјерака „Посланица митрополита Петра I“.⁸ Заједно са „Записима“ Историског друштва чувани су и остаци ранијих „Записа“, када су они били часопис за науку и књижевност (јули 1927. — април 1933), за које новоосновано Историско друштво није тада имало интереса, као ни за разне часо-

⁷ У овоме случају и свим сличним тешким моментима током дуге окупације увијек сам се савјетовао са својим директором професором Меденицом, који је иначе био и један од оснивача Историског друштва. Његови су ми савјети, искрени и родитељски увијек били корисни, те су наша слога и труд око чувања непроцјењивог блага Државног музеја од 1941. до 1944. године били од опште користи. О раду директора Меденице (умро је у Београду као пензионер 26. јуна 1952. године) укратко сам писао у приподном чланку о 60-годишњици Државног музеја на Цетињу („Историјски записи“ за 1957. годину, књига XIII, стр. 87—91).

⁸ Другу Ђоку Пејовићу предао сам 7. фебруара 1952. године за Библиотеку Државне архиве на Цетињу 59 комада „Записа“ од 1927. до 1933. године, као и 20 сепарата из разних бројева „Записа“ од 1927. до 1941. године.

писе које су „Записи“ примали у замјену, те је све то потписани предао засебним записником 31. јануара 1965. године новом управнику Државног музеја другу Љубомиру Каписоди, с надом да ће их нова Управа Државног музеја употребити како је најкорисније за нашу науку и за Библиотеку Државног музеја. Овај списак „Записа“, разних сепарата и великог броја часописа који су примани у замјену има 24 листа великог канцеларијског формата, писана руком хонорарног службеника музејске Библиотеке поч. Филипа Шпадијера.

Новчана средства Историског друштва била су на дан капитулације Краљевине Југославије у Поштанској штедионици у Сарајеву и у Хипотекарној банци на Цетињу. Послије исплате дужних хонорара затечена готовина код друштвеног благајника замијењена је за 1.113,50 лира, ове су замијењене за 111,35 немачких марака, а за ове је приликом ослобођења примљено 66,81 динара. Оно што се нашло послје ослобођења у Сарајеву и на Цетињу требало је да наслиједи новоосновано Историско друштво, што је, вјерујем, и урађено.

*

Овај преглед рада Историског друштва и његовог часописа обрадио сам не само на основу сачуваних списа већ и уз помоћ разних својих билежака, а на молбу Историјског института. Да се не ради о једној значајној научној јубиларној прослави, везаној за стотину 40 година излажења „Записа“ и „Историјских записа“, сигурно никада не бих написао овај чланак, јер сам се и овако нерадо прихватио његове обраде, пошто сам често морао да помињем свој удио и у Друштву и у часопису. Али, када напоменем да данас нема међу живима 12 оснивача и редовних чланова Историског друштва, онда би пријех био да изнесене чињенице покрије архивска прашина.